Original scientific paper

Alain Lipietz

A FORDIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK VILÁGMÉRETŰVÉ VÁLÁSA: 1967–1984*

1976-ban a párizsi Dunod kiadó két gazdasági cikkgyűjteményt jelentetett meg, az egyik „neoklaszikus", a másik „marxista" vagy „radikális": *Fluktuáció egy virágzó gazdaságban* (Fluctuation dans une économie prospére) és *Egy gazdasági rendszer vége* (Rupture d'in systéme économique) címmel. A történelem sajnos az utóbbinak adott igazat. Napjainkban már senki sem vitatja a válság tartósságát és mélységét és az Egyesült Államok látványos, ám gyenge fellendülése ellenére manapság igen kevesen kockáztatják meg, hogy meghirdessék a kijutást az alagútból. Pedig a hivatalosan 1974-ben, az „első olajválsággal" kezdődő válságban (melynek előjelei visszatekintve az előző tíz évben keresendők), hogy úgy mondjam, egyáltalán nem fedezhető fel a 30-as évek válságának áttekinthetősége és nyíltsága. Története már annyira viharos, és főleg annyira magas marad az átlagos növekedési ráta, hogy többé-kevésbé véletlen megrázkódtatások sorozatát lehet kiolvasni belőle egy mindent összevetve meglehetősen jól szabályozott fejlődésben. Ez figyelmen kívül hagyja a tarthatatlan nyomort, amely láncszerűen halmozódott fel a harmadik világban, egészen a legvirágzóbb metropolisok szegénynegyedéig. Figyelmen kívül hagyja a folyamatban levő óriási változásokat, főleg pedig a jövőre vonatkozó bizonytalanság fokozatos általánossá válását, ellentétben a várakozások pontosságával, amelyek a világháború utáni dicső évek fejlődési módját szabályozták. „A régi halódik, az újnak nem sikerül megszületnie": Gramsci kifejezése a gazdaságban is szerencsésen ragadja meg a válság lényegét.

E felszólalás a fájdalmas vajúdás nagy vonalú freskóját kívánja felvázolni néhány újabb keletű munka tükrében, amelyet a francia „szabályozási iskola"-ként szoktak meghatározni. Rögtön ki kell emelnünk e munkák igen hiányos jellegét. Még ha (véleményem szerint) jelentősen előre is vitték a válság gyökereinek elemzését – ahogyan *az egyes országokban* megnyilvánul, különösen az Egyesült Államokban és Franciaországban[1] – az általuk javasolt módszer sú-

* Bevezető felszólalás a *Development in the 1980s: Canada in the Western Hemisphere* eszmecserén, Queen's University, Kingston, 1984. május 10–13. (Megjelent a Les Temps Modernes 1984. októberi – 459. – számban, Párizs)

lyos hiányosságoktól szenved, ami kifejtésének nemzetközi vagy inkább világméretű összefüggéseit illeti. Ennek, mint látni fogjuk, alapvető okai vannak. Néhány újabb keletű munka azonban mégis az itt bemutatásra kerülő kifejtések vázlatául szolgál.

Az első részben a felhalmozási rendszer és a szabályozási mód kifejezéseivel emlékeztetni fogunk a problematika alkotóelemeire, melyek kiindulópontunk megalapozásásra szolgálnak: a fordista fejlődési modellre és nemzetközi vonatkozásaira. A második részben e rendszer válságra jutását elemezzük 1967-től 1974-ig. A harmadik rész egy átmeneti rendszert mutat be, amely nagyjából a két olajválság között helyezkedik el, olyan rendszert, amelyet a fejlett országokban a válság „Keynes-i irányítása" és egy „perifériкus fordizmus" fellendülése jellemez. A negyedik rész azokat a károkat méri fel, amelyeket a „monetáris válság" okozott. Az ötödik rész tanulságként kiemeli a megoldásra váró problémák sokaságát, mielőtt a „válságból való kiútról" beszélhetnénk.

I. EGY JÓL SZABÁLYOZOTT FELHALMOZÁSI RENDSZER: A FORDIZMUS

Megérteni a válságot, megérteni, hogy nem szorítkozik exogén megrázkódtatásokra, amelyet a vezetők hanyagsága (monetáris laxizmus) vagy néhány hitelező hirtelen mohósága idéz elő a világ termékelosztásában (a központi országok szakszervezetei vagy az OPEC járadékosai), ez egyet jelent annak megértésével, hogyan működött a „régi, amely halódik" dicsőséges virágzásának idején, abban a korban, amit Johnson elnök „az Egyesült Államok nyará"-nak nevezett. Azt is meg kell értetni továbbá, hogy mi működtette ezt.

1. *A tőkés felhalmozás ellentmondásai*

Mindenki tudja, hogy a tőkés termelési mód két alapvető viszony: az áruviszony és a bérviszony kombinációja.

– *Az áruviszony*: a termelőegységek tulajdonosai olyan munkaráfordítás termékét kínálják a piacon, melyet ők maguk kezdeményeztek. Ezen egymástól független munkák terméke így olyan értékként jelenik meg, amelynek társadalmilag a pénzért való csere során kell értékesülnie: ez az értékesítés, az eladás.

– *A bérviszony*: e termelőegységek tulajdonosai megvásárolják a bérmunkások munkaerejét egy bizonyos pénzmennyiségért cserébe, mely alacsonyabb értékmennyiséget képvisel annál, amit termelnek, a különbség az értéktöbblet.

Egyénileg a tőkés, egy pénzösszeg tulajdonosa ezt termelőeszközökre cseréli, főként állótőkére (ez a befektetés) és munkaerőre, megszervezi a munkafolyamatot, eladja az árut és *ismét* tőkét és értéktöbbletet halmoz fel. A kezdő érték, amellyel rendelkezik tehát *értékesülő érték*, amely idővel növekszik, *ha helyesen fektette be és értékesítette*. A bérmunkás rendszeresen elkölti a bérét és így újratermeli a munkaerejét a következő ciklusra: így egyfelől újratermelődik a bérviszony, másfelől az árujellegű munkamegosztás.

Másrészt tudjuk, hogy némi eltérésről eltekintve a *profitráta* pozitívan függ

az értéktöbbletrátától, és negatívan a „tőke összetételétől". E két tényező önmagában a termelési normáktól (mely a termelékenységet és az egy főre jutó állótőke együtthatóját határozza meg) és a bérmunkások fogyasztási normáitól függ.

Társadalmilag az összújratermelés így néz ki: „tőkeértékesülő értékek" vonulnak egymás mellett árukat cserélve ki egymás között vagy azokkal a nagyon sajátos folyamatban levő értékekkel cserélve ki ezeket, amelyek a bérjellegű jövedelmek. Hogyan lehetséges, hogy az autonóm folyamatok ezen egymásba fonódása koherens társadalmi terméket alakít ki, amelyben valamennyi magánmunka a tőkekiadások során értékesül? Mint minden társadalmi viszonyban, egy megoldási lehetőségből szerzett tapasztalat egyúttal a megoldás egyik kulcsa. E szerzett tapasztalatainak (az előző jövedelmei) és piacismereteinek (melyet az előző időszakban próbált ki) függvényében a tőkés úgy dönt, hogy helyes megújítani a bérviszonyt, visszavásárolni az állandó tőkét, és így azután hozzájárul e kollégák termékeinek és a bérmunkások osztálya munkaerejének értékesüléséhez. A múltból örökölt feltételek, és a jövőre vonatkozó várakozások a jelenlegi társadalmi kötelékek feltételei. A felhalmozás folyamatossága, a tőkeáthelyezésre vonatkozó normák, amely kiegyenlítődik a munkamegosztás különböző ágai között, a termelési és fogyasztási normák átalakulásának társadalmi orientációjára vonatkozó előrejelzések immanens erőként uralják a vállalkozók (és bankáraik) döntéseit, megteremtve az alapját egy olyan „társadalmi formá"-nak, amit jelen esetben *„felhalmozási rendszer"*-nek fogunk nevezni.

A felhalmozási rendszer a társadalmi termék rendszeres reallokációjának és elosztásának módja, mely egy hosszabb időszakban bizonyos megfelelést mutat a termelési feltételek átalakítása (a befektetett tőke volumene, az ágazatok közötti elosztás és termelési normák) és a végső fogyasztás feltételeinek átalakítása (a bérből élők és más társadalmi osztályok fogyasztási normái, kollektív kiadások stb.) között.

Mihelyt kibővül a felhalmozás, a termelési és a fogyasztási javak növekvő termelésének meg kell felelnie a tőkebefektetések és bérből élők növekvő vásárlóereje növekedésének. Egyszerű tehát a felhalmozási rendszer összefüggését az *újratermelési séma* lényegével összefoglalni, időről időre felvázolva a tőkeallokációt (és ezzel összefüggésben a munkáét) a használati érték termelésének két alapvető *szektora* között, amelyeket csupán társadalmi funkciójuk szerint definiálnak (I. szektor: termelési javak, amelyek újratermelik a tőkés tulajdont; II. szektor: fogyasztási javak, amelyek a szabad munkások létét termelik újra). Az újratermelési séma bizonyos mértékig a felhalmozási területek váza, világos összefüggésének kifejeződése.

E stádium után több tipikus felhalmozási rendszer jelenik meg: az extenzív felhalmozás (az egymást értékesítő két szektor egyszerű homotetikus növekedése), intenzív felhalmozás tömegtermelés nélkül (ahol az állandó tőke felduzzadása egymagában realizálja az I. szektor növekedését), intenzív felhalmozás növekvő tömegfogyasztással. De természetesen ezen az alapvető bemutatáson túl egy konkrét felhalmozási rendszer elemzése némi finomítást igényel.

Valójában minden konkrét felhalmozási rendszert külső körülmények határoznak meg a szó kettős értelmében. Először is egy nemzeti közösségen belül

nem az egész termelést irányítják a tőkés viszonyok. A munkaerő termelésétől kezdve: a patriarchális társadalmi viszony, vagy családi, illetve inkább nemek szerinti termelési mód a munkabérből megvásárolt „újratermelési eszközök" felhasználásával biztosítja az újratermelést.

De a *közösségek közötti* gazdasági viszonyok figyelembevételével, amelyet a kapitalizmus szervez meg, egy másik dimenzió jelenik meg. Történelmileg a „tőkeviszony"-ként elsőként azonosítható társadalmi eljárások jócskán túllépték a feudális és törzsi államok határait. De az egyének közösségeként értelmezhető modern nemzetállam, amelyet társadalmi szerződés köt össze, az árutermelés általánossá válásával fejlődött ki. E keretek között kodifikálódott, intézményesült a bérviszony az állam szuverenitásának árnyékában, melyet polgárháborúk és külső harcok szilárdítottak meg. A társadalmi ellentétek a nemzetállam szintjén rendeződtek, így vált nyilvánvalóvá fokról fokra a felhalmozási rendszerek igazi összefüggése; az egyik egységesítése és a másik sűrűsödése kölcsönösen erősítik egymást.

A „belső piac megteremtése" a tőkés viszonyok fejlődése révén sohasem vonta maga után a nemzetközi forgalom megszűnését: a felhalmozási rendszerek alakulása szerint ezek beszűkültek vagy jelentőségükben kiszélesedtek. Egy nemzeti felhalmozási rendszer elemzéséhez hasznos tehát elkülöníteni egy „exportáló szektort" (Bertrand, 1978), amelynek bevételei finanszírozzák az I. és a II. szektorban felhasználásra kerülő javak külföldi beszerzését. Sőt, bizonyos szemszögből a „felhalmozás világméretű rendszerei"-ről lehet beszélni.

Ez tehát a mi „társadalmi formánk" alapja. Annyi bizonyos, hogy a felhalmozási rendszerek önmaguktól nem tárgyiasulnak. A probléma az, hogy milyen kényszerítő erők, milyen intézményi formák biztosítják a stratégiák és a tőkés árugazdaság szereplői várakozásainak koherenciáját, hogy azután ezek az újratermelési séma megvalósulása felé haladjanak.

Íme, eljutottunk a szabályozás problémájához. *Szabályozási módnak* nevezzük tehát az intézményi formák, a hálózatok, az explicit és az implicit normák összességét, amelyek a társadalmi viszonyok állapotának megfelelően biztosítják a magatartások összhangját egy felhalmozási rendszer keretében, a gazdasági szereplők és a társadalmi csoportok közötti ellentmondásos és konfliktusos viszonyok ellenére.

A tőkés termelési módban a szabályozási formáknak legalábbis vonatkozni kell:

– a bérviszony szabályozására (időnormák, munkaintenzitás, a munkaerő értékének, a bérből élők fogyasztási normáinak rögzítése, a szakképzettség, a munakerőpiac a szegmentációja hierarchiájának, újratermelése, közvetlen és közvetett munka közötti megosztás stb.);

– az áruk értékesítése révén keletkező pénztőke reallokációjának szabályozására az egyes ágazatokban és a tőkeösszetétel egy bizonyos intenzitási foka szerint;

– a pénz újratermelésére és kezelésére, kibocsátására, forgalmára, produktív befektetéseinek formáira stb.;

– az állami beavatkozás formáira a jogitól a gazdaságiig.

Nagy heurisztikus jelentőségűnek bizonyult a két szabályozási mód polari-

zálása, amelyet ellentétes intézményi formák jellemeztek, asszerint, hogy a termékek és a felkínált munkaerők késedelmes társadalmi értékesülését egyszerűen *utólag* állapították meg, vagy realizálásának nagy valószínűségét *előzőleg* integrálták a szereplők magatartásába. Az első esetben az értékesülő értékek egyenként végzik el a pénzzé való átalakulás „halálugrását" vagy megsemmisülnek. A második esetben ellenben az értékesülő értékek egyszerre integrálják saját növekedésüket, valamint a forgalom és a termelés társadalmi normáinak transzformációját, hogy irányítsák átalakulásaikat. Egyik véglet, hogy a munkaerő nap mint nap a piaci feszültségektől függő áron kerül eladásra, vagy nem képes újratermelni önmagát. A másik véglet, hogy pusztán létezésénél fogva nemcsak egy minimális jövedelmet biztosítanak számára, hanem egy magánvállalkozó szolgálatába áll többéves szerződéssel, amely számol a gazdasági környezet módosulásaival. Az első esetben szabadversenyes, a másodikban *monopolista* szabályozásról beszélünk.

Lehetetlen itt akárcsak röviden is nyomon követni a tőkés fejlődés modelljeinek bonyolult történetét, amelyet önmagában a közvetlen termelési folyamat domináns szervezeti formájában gyökerező felhalmozási rendszer és egy szabályozási mód jellemez.[3] Térjünk vissza mindjárt szűkebb témánk kiindulópontjához: a fordista modellhez, ahogyan az a II. világháború után a fejlett tőkés országokban megszilárdult.

2. *A fordista modell aranykora*

A 20-as évek folyamán az Egyesült Államokban és részben Európában általánossá vált a munka megszervezésének forradalmi módja: a *taylorizmus*. Arról volt szó, hogy a munakfolyamat tőkés ellenőrzésének hajszálfinom és gigantikus elmélyítésével kisajátítsák a munkáskollektívák szaktudását, melyet ezentúl a mérnökök és technikusok rendszereztek a „Munka tudományos megszervezésé"-n keresztül. További lépés a rendszerezett tudásnak az automata gépek rendszerébe való beiktatása volt, amely megszabta a működési módot a kezdeményezéstől megfosztott munkások számára: ez a „fordizmus" produktív oldala (CORIAT, 1979).

A két világháború között a taylorizmus fejlődése és a fordizmus csírái idézik elő az intenzív felhalmozás első nagy hullámát. A termelékenység évi 6%-os arányban nő (a XIX. század tendenciájának háromszorosa). Ám a vásárlóerő továbbra is közepes erősségű marad. Ez a profitrátának különösen kedvező olló, a kizsákmányolás fokának növekedésén keresztül, melyet egyáltalán nem kompenzál a tőke összetételének gyenge növekedése, önmagában példa nélküli túltermelési válságot idéz elő: a 30-as évek válságát. Többről van itt szó, mint egy ciklus „mélypontjáról". Az intezív felhalmozás már nem elégedhetett meg a szabadversenyes szabályozással. A 30-as évek e nagy válságát tehát egyszerre jellemezhetjük *az intenzív felhalmozási rendszer első, és a versenyszabályozás utolsó válságaként.*

Az újjáépítés után Európában (természeténél fogva extenzív túlsúlyú) és a koreai háborút követően az OECD országokban* újabb intenzív fellendülés

* OECD: – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet – (a ford.).

bontakozik ki, amely ez alkalommal 20 évig tart, és ez idő alatt jelentősen nő a termelékenység, mint ahogy egyébként az egy főre jutó állótőke is. De ez alkalommal a (produktív és improduktív) bérből élők vásárlóerejének növekedését majdnem pontosan követi a termelékenység növekedése. A két szektort közel egyformán érintő termelékenység e növekedésével a tőke szerves összetétele csaknem változatlan marad, csakúgy, mint a kizsákmányolás foka.

A későbbiek során pontosítjuk ezeket az eredményeket. De pillanatnyilag lehetővé teszik számunkra az „aranykor" bemutatását.

Ebben az „aranykori" modellben:

– A teljes technikai összetétel (vagyis megközelítőleg az egy főre jutó állótőke) és az I. szektor termelékenységének növekedési rátája azonos. A technikai összetétel növekedésének ez az „ellentendenciája" gátolja a tőke értékösszetétele növekedésére való tendenciát.

– A bérből élők fogyasztásának és a II. szektor termelékenységének növekedési rátája azonos. A profitráta csökkenésének „ellentendenciája", mely a kizsákmányolás fokának növekedését alkotta, valószínűleg akadályokba ütközik, de ugyanakkor akadályokba ütközik az alulfogyasztási válságra való tendencia is. És mivel a tőke szerves összetétele nem változik, az átlag-profitráta stabil marad, a felhalmozás tehát szabályos ütemben folytatódhat.

E két feltételt nagyjából tiszteletben tartották a fejlett országokban a 60-as évek közepéig. Márpedig a priori semmi sem biztosította, hogy ez így legyen.

Az első feltétel mintegy csodával határos módon igazolódott[4], és valójában a statisztikai adatok azt mutatják, hogy a 60-as évektől kezdve egyre kevésbé igazolódott a főbb ipari országokban. Ellenben a második feltételt többé-kevésbé explicite biztosította a bérviszony szabályozásának politikája: a tömegtermelés tömegfogyasztással járt együtt, így valósítva meg a *„fordizmus"* egész fejlődését. E részleges szabályozás olyan intézményi formák összességébe illeszkedett be, amely a monopolista szabályozás egyik variánsát alkotja.

Az 1945 után konszolidálódott szabályozási mód főbb vonalakban a következő intézményi formákat kombinálja:

– *A közvetlen bér kollektív szerződésbe foglalása.* A dolgozónak már nem kellett nap mint nap egyénileg tárgyalnia munkaerejének eladásáról. A bérmunkások többségét kollektív szerződések iktatták be, úgy, hogy a munkáltatók egymás között megegyezhettek (és mellékesen a szakszervezetekkel is) a bérek emeléséről, amely regionális vagy nemzeti viszonylatban mindenkire nézve kötelező volt. Hogy tökéletessé tegyék a *„növekedés gyümölcsének elosztási"* kötelezettségét, bevezették a „garantált minimálbért".

– *A gondviselő állam (társadalombiztosítás + a munkanélküliek biztosítási rendszere).* Minden egyes bérből élőnek és csaknem a teljes lakosságnak a mindennapi élet esetlegességeitől független garantált jövedelmet biztosítanak.

– *A tercier szektor elburjánzása.* A bérviszony stabilitása a bérmunkásság általánossá válásával járt együtt a legtöbb tevékenységi területen, beleértve a vezetés, az áru- és pénzszabályozás és az ellenőrzés tevékenységét (Aglietta és Brender, 1984).

– *Jelentős változások a bankok és az ipari vállalatok közötti viszonyban,*

amely lehetővé teszi a vállalatok számára, hogy az egyes ágazatokban új irányt adjanak a termelésüknek, egyben fenntartsák áraikat a hanyatló ágazatokban.

– *Az állam szerepének jelentős átalakulása.* A legfontosabb változások a bérviszony (a gondviselő államéra és a közvetlen bérviszonyéra) és a *pénz kézbentartására* vonatkoznak. Intézményi újítások sorozata radikálisan módosította ez utóbbi természetét. Ezentúl a magánbankok szabadon bocsátanak ki pénzt, nyitnak hiteleket a vállalatok és a háztartások számára. E „hitelpénz", mely megelőlegzi az értékek értékesülését, a visszafizetések során megsemmisül, elzálogosítják a felvett összeget, melyet a kölcsönkérőknek ténylegesen lehetőségük lesz visszafizetni. Az államtól függő központi bank ezalatt mechanizmusok sorozatával megőrzi azt a képességét, hogy nyomást gyakoroljon a pénzteremtés e szabadságára. Az üzleti forgalom újbóli fellendítésre érdekében megkönnyítheti, vagy ellenkezőleg, fékezheti a hitelkibocsátást. A beavatkozó államnak kínálkozó utolsó lehetőség saját kiadásainak és bevételeinek rögzítése: amikor lelassul az üzlet, csökkentheti az adókat és növelheti kiadásait, mivel számíthat a kihelyezett pénzek utólagos befolyására, hogy deficitjét visszafizethesse. Ezek a *„Keynes-i politika"* eszközei.

E szabályozási mód működése, amely a munkafolyamatban ráépült a fordizmus általánossá válására, tette lehetővé az intenzív felhalmozás „aranykori sémája" két szabályának a priori tiszteletben tartását. Az OECD különböző országai így közel 15 éven keresztül kivételesen erős, kivételesen hosszú, kivételesen szabályos növekedést ismerhettek meg. Persze volt jó néhány elhajlás, nagy eltérések mutatkoztak az egyes nemzetek növekedési üteme között, de azt mondhatjuk, hogy minden ország a belső keresletének bővítésével a saját erejéből kísérletezte ki és fejlesztette tovább a fordizmust. A kezdetben legfejlettebb országban, az Egyesült Államokban nyilvánvalóan gyengébb volt a növekedés (de évi 4% nagyságrendű), mint a fordizmust később bevezető országokban. A szakszervezetek ereje és pénzburzsoáziájának érdektelensége következtében egyedül csak Nagy-Britannia tért el jelentősen a fordista termelési modelltől és ért el közepesebb fejlődést.

3. *Az Egyesült Államok „implicit hegemóniája"*

Mint láthattuk, a fordista növekedési modell másodlagos szerepet tulajdonít a nemzetközi kereskedelmi forgalomnak. Hajtóereje az ipari termelőfolyamatok belső átalakítása. Célpontja a *belső* piacnak a vásárlóerő emelése révén történő növelése. Ebből adódóan a domináns országok felé irányuló „külső piacok", a szabadversenyes kapitalizmus hagyományos szabályozási formái, sokat veszítenek jelentőségükből (Lipietz, 1981). Valójában az export aránya a késztermékek belső piacán 1965 körül történelmileg legalacsonyabb szintjét érte el. A nemzetközi kereskedelmi forgalom továbbra is elsősorban a kontinentális blokkon, valamint az OECD keretén belül fejlődik: Európa, Észak-Amerika (lásd 1. táblázat).

Külkereskedelmi forgalom és termelés
(%-ban)

I. táblázat

A késztermékek termelésének exportált része	1899	1913	1928	1937	1950	1959
Franciaország	33	26	25	12	23	18
Németország (a Birodalom területe 1937-ig)	31	31	27	15	–	–
NSZK	–	–	–	–	13	23
Nagy-Britannia	42	45	37	21	23	19
Egyesült Államok	5	5	6	5	5	4
Japán	25	40	29	40	29	23

Forrás: Mistral, 1977.

Tendenciájában a Dél szerepe munkaerő- és nyersanyagellátásra szorítkozik. E területek ellenőrzése az Egyesült Államok katonai és politikai hegemóniájának lényeges feladata volt. Persze néhány ország (Latin-Amerikában és Ázsiában) az erős vámsorompók védelme alatt megpróbált a saját erejéből felkapaszkodni a fordista modellbe: ez volt az „importhelyettesítés első politikája". E politika megbukott, mert nem érték el a fejlett országok termelékenységének növekedési ütemét, melynek összetett, de elsősorban belső okai voltak (Lipietz, 1981).

A nemzetközi gazdasági kapcsolat tehát elsősorban „Észak–Észak" közötti viszony.[5] Lehet-e velük kapcsolatban felhalmozási rendszerről, világméretű szabályozási módról beszélni? Valójában lényegében Európa és Japán erőteljes „utólérési" folyamatáról van szó az Egyesült Államokkal szemben, erősen eltérő helyzetből kiindulva. Ez az „eltérés/utolérés" már önmagában felhalmozási rendszernek és szabályozási formának minősül, ez az alapja annak, amit G. Arrighi 1982-ben „az Egyesült Államok implicit hegemóniájának" nevezett. A második világháború győzteseként tetemes előnnyel rendelkezik az ipari termelékenység terén, egymaga megtermelte az öt legjelentősebb ország (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, NSZK, Franciaország, Japán) bruttó nemzeti termékének 63%-át és a feldolgozóipari hozzáadott érték 56%-át 1950-ben, az Egyesült Államok kötelezővé tette fejlődési modelljét, előbb kulturális téren, majd pénzügyi (a Marshall- és McArthur-tervekkel), és végül intézményi téren (a Bretton-Words-i szerződésekkel, a Gatt, a Nemzetközi Valutaalap, a Gazdasági Fejlesztési és Együttműködési Szervezet létrehozásával).

Ilyen feltételek mellett egyáltalán nem volt szükség a bérviszony nemzetközi szabályozási formájára: különféle konkrét formákban mindenütt ugyanazokat az elveket (szerződéskötés, gondviselő állam, vásárlóerő növekedése) fogadták el. A dollár világpénzzé vált. Valójában ez az amerikai értékek kétségtelen értékesüléséhez kötődik: a termelékenység különbsége akkora, hogy az amerikai beruházási javak, melyek a legnagyobb teljesítményű termelési normákat foglalják magukban, Európában vagy Japánban mindig vevőre találnak. Az amerikai kereskedelmi mérleg tehát rendszeresen többletet mutat. A problémát in-

kább az amerikai termelési javak itánti elégtelen japán és európai vásárlóerő okozza. Ezt a problémát eleinte amerikai állami kölcsönökkel oldották meg, majd egyre inkább az amerikai cégek külföldi beruházásaival: az Egyesült Államok fizetési mérlege ellenben strukturálisan deficites. E deficitek alkotják egy nemzetközi pénz, az eurodollár alapját, amely elméletileg az Egyesült Államok aranykészletéhez kötődik, de valójában mégiscsak az amerikai tőkés termelés vitathatatlan értékesüléséhez. Majd meglátjuk, hogy amikor ez az értékesülés problematikussá válik, akkor az Egyesült Államok megtagadja, hogy aranyra váltsa a külföldiek birtokában levő dollárokat.

Nem egy tulajdonképpeni felhalmozási rendszerrel van tehát dolgunk, hanem egy olyan *világméretű helyzettel,* amely ideiglenesen lehetővé teszi a hasonló, ám növekedési ütemében és nemzetközi kapcsolódási módjában eltérő felhalmozási rendszerek megfelelő egymás mellé helyezését. Leegyszerűsítve, az Egyesült Államok az európai munkaerő jogáért cserébe ellátja Európát (vagy Japánt), e munkaerő megvásárlása (a multinacionális vállalatok révén) viszont jogokat biztosít az amerikai termelési javakra, vásárlásokra, amelyek a fordizmus fokozott általánossá válásához kapcsolódva lehetővé teszik Európa[6] és Japán számára, hogy behozza lemaradását. A lemaradás behozása, mely elegendő társadalmi reform hiányában nem mehet végbe a Dél „importhelyettesítő" országaiban.

Mint a következőkben látni fogjuk, a világgazdaság sohasem fogja meghaladni ezt az implicit szervezeti szintet. Sohasem lesznek világkeresletet szabályozó intézményi formák, sohasem jön létre a pénzkibocsátást szabályozó nemzetek feletti szuverén hatalom. A nemzetgazdaságok közti komplementaritások és antagonizmusok részleges és ingatag találkozási *pontok* maradnak, és csak a szavakkal visszaélve beszélhetünk „világméretű felhalmozási rendszer"-ről.[7]

II. A LAPPANGÓ ERÓZIÓTÓL A NYILVÁNVALÓ VÁLSÁGIG (1967–1974)

Ha a válságot a feldolgozóipari termelés növekedésének általános lassulásával és e növekedés szabályosságának megszűnésével jellemezzük, amely azután a munkanélküliség általános és folyamatos emelkedését idézte elő, akkor ennek előjeleit az 1967-es recessziótól kezdve megfigyelhetjük (1. grafikon).

A gyári szektor befektetési aránya

1. ábra

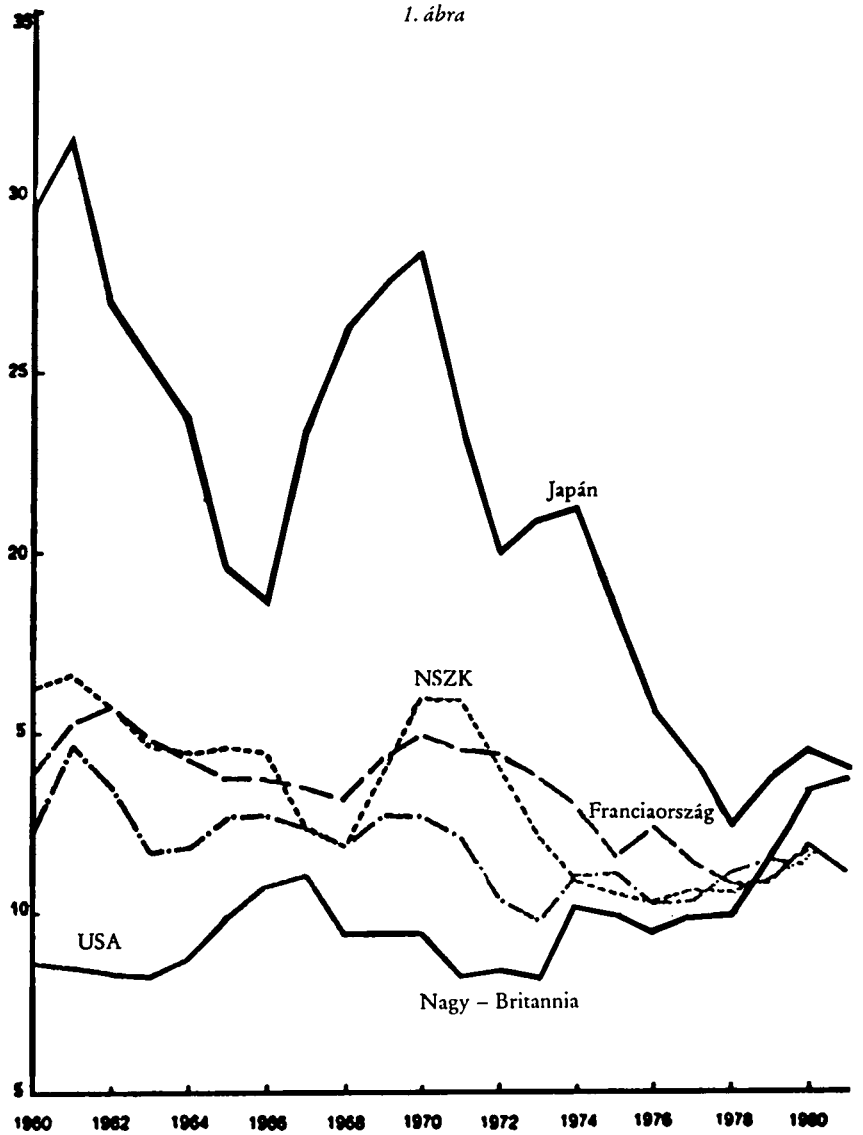

A beruházás volumenének a bruttó hozzáadott érték volumenéhez való viszonya.

Bázis: 100=1970.

Forrás: CEP II.

Nemcsak a világméretű miniciklusok magas pontjait összekötő lejtés görbül enyhén lefelé ettől az időponttól kezdődően, hanem főként a mély pontokat összekötő, eddig nagyon közeli és párhuzamos lejtés (évi 6,5%-os rátával) tér el érezhetően. 4,8%-ra esik 1967 és 1971 között, 2,5%-ra 1971 és 1975 között, és a következőkben majd látjuk a folytatást.

Számba véve azt, amit a fordizmus mozgatórugóiról tudunk, a mélyebb mutatók keresése először is elvezet bennünket a feldolgozóipari termelékenység vizsgálatához. Természetesen ebben keresendő a fordizmus válságának gyökere, mely a vizsgált periódusban válik általánossá. Először megvizsgáljuk ezt az *általános* válságot, vagyis azt, ami valamennyi nemzeti felhalmozási rendszerben közös. Ezután megvizsgáljuk e rendszerek közötti *kölcsönhatást*, amely bizonyos mértékig erősítő szerepet játszik.

1. *A fordizmus általános válságának gyökerei*

A jelenlegi válság alakulásában három különböző jelenség és összefüggés-sorozatot kell megkülönböztetnünk:

– azokat, amelyek a fordizmus általános válságából következnek, és többékevésbé megtalálhatók az összes országban, amely elfogadta e fejlődési módot;

– a különböző társadalmi-gazdasági formációk összekapcsolódásából eredő erősítő összefüggéseket;

– az egyes érintett társadalmi formációk sajátos jelenségeit.

Itt természetesen nem térünk ki ezekre a nemzeti sajátosságokra, jóllehet, tanulmányozásuk jelenleg az egyik leggazdagabb fejlesztési területe azoknak a kutatásoknak, melyeket részben a szabályozási iskola ösztönöz.[8] Az első két összefüggéstípus közötti megkülönböztetésnek viszont teljesen világosnak kell lennie, politikai implikációi pedig nyilvánvalóak. Ha ragaszkodunk a másodikhoz, akkor a válság egyedül a *nemzeti* monopolista szabályozás krízíseként jelenik meg, amely ellentétbe került a termelés nemzetközivé válásával: elképzelhető a válságból való kijutás egy „egyeztetett fellendítés" révén. Ha az elsőt vesszük számba, akkor a válság ezenkívül érinti a munkaszervezés taylori elvein alapuló intenzív felhalmozási rendszer gyökereit és a tömegfogyasztás fordi fejlődését. Megpróbálunk itt egy szintézist bemutatni.

A felhalmozási rendszer válságának legvilágosabb jele a termelékenységi többlet általános csökkenése, amely a 60-as évek végén következik be, sőt olyan tipikusan fordista ágazatokat is érint, mint az autógyártás (Boyer, 1979). De e csökkenés hogyan idéz elő válságot?

Az első út azon ellentmondás hangsúlyozása, amely e csökkenés és a vásárlóerő növekedésének fenntartására irányuló tendencia között áll fenn. A válság a „profit összezsugorodásából" („profit squeeze") születik, mely a termékegységre jutó bérköltség növekedéséből származik. Ugyanakkor a 70-es évek elején a statisztikák nem látszanak igazolni e diagnózist az összes ipari országra vonatkozóan (kivéve átmenetileg Németországban és Japánban). Pontosabban a vásárlóerő növekedése nem mutat autonóm gyorsulást, és ezekben a (ritka) esetekben, amikor meghaladja a termelékenységi többletet, annak az az oka, hogy ez utóbbi növekedése lelassult (II. táblázat). Ezenkívül, ha ez volt a válság eredete, akkor a béremelkedések egyszerű mérséklése (közvetlen vagy közvetett) elegendő lett volna, hogy ezt megállítsa.

Meggyőzőbb a tőke jövedelmezősége másik összetevőjének számbavétele: e hanyatló termelékenységi többlet a 60-as évek közepétől az egy főre jutó tő-

ke, vagy marxista terminológiával, a tőke szerves összetételének *értékbeni* emelkedését követelte meg (Lipietz, 1982).

A III. táblázat valójában azt jelzi, hogy a termelékenységi többlet nem kompenzálja többé a tőke technikai összetételének növekedését, az egy főre jutó tőke volumenét.

A reálbér (s) és a termelékenység (p) növekedése
(évi átlagos növekedési rátában)

II. táblázat

Nagy-Britannia	s/p.	1950–1955 3,0	1955–1960 2,3		1960–1970 3,1	1970–1974 1,2
	II.	2,0	2,3		2,6	2,4
Egyesült Államok	s/p		1956–1961 2,9	1961–1966 2,4	1966–1970 2,5	1970–1975 –0,2
	II.		2,3	3,6	0,9	0,3
NSZK	s/p	1950–1955 5,5	1955–1960 4,8	1960–1965 5,5	1965–1970 4,9	1970–1974 5,1
	II.	7,2	5,2	5,0	5,3	3,8
Franciaország	s/p	1957–1959* 2,4	1959–1964 5,6	1964–1968 4,5	1968–1973 4,9	1973–1975 4,2
	II.	4,1	6,1	4,8	5,4	1,8
Japán	s/p	1954–1957 5,8	1957–1964 7,7	1964–1970 8,6	1970–1973 11,6	1973–1975 5,6
	II.	8,6	9,4	9,6	6,5	0,5

* Régi nemzeti számbavételi bázis.
Forrás: Lapierre- Donzel (1980).

A monopolista szabályozásra alkalmas „mark-up" eljárások e profit világméretű emelkedésével eleinte kompenzálták a tőke „pillanatnyi" rentabilitásának csökkenését, ám ez utóbbi hatással volt az árak és a bérek általános növekedésére, tehát az amortizáció részesedésének növekedésére a bruttó önfinanszírozásban. Innen ered a vállalatok növekvő eladósodásának tendenciája és a pénzköltségek emelkedése, amely az amortizáció növekedéséhez és a befektetések relatív árának emelkedéséhez kapcsolódva a beruházási kapacitás lappangó válságába torkollott (Lipietz, 1983), és az egész inflációs légkörben következett be. Ettől kezdve a beruházás lassulása az egyes beruházások által teremtett munkalehetőség csökkenésével párosulva a munkanélküliség emelkedését, tehát a gondviselő állam terheinek növekedését idézi elő.

Akár a „profit squeeze"-re, akár a tőke szerves összetételének emelkedésére helyezzük a hangsúlyt, az intenzív felhalmozás jelenlegi válsága a *rentabilitás* válságaként jelenik meg, ellentétben az 1930-as válsággal, amely *túltermelési* válság volt. A monopolista szabályzás intézményi formái valójában megakadályozzák a „válságspirált" a közvetett bér felduzzadása megállítja a globális vásárlóerő csökkenését (a munkanélküliek számának növekedése ellenére), a hitelpénz értékállósága lehetővé teszi az értékesülési folyamatok fennmaradását (vagyis a vállalatokét), amelyek csődbe jutottak volna egy aranyalap által korlátozott bankrendszer keretében. A válság tehát egy *inflációval* együttélő (és nem az árak összeomlásával) *stagnálás* formáját (és nem a termelés összeomlását) vállalja magára.

A technikai összetétel K/N és a termelékenység Q/N évi növekedési rátája
(ipar)

III. táblázat

K/N	1950–1955	1955–1960	1960–1965	1965–1970	1970–1975
Japán		5,7	11,0	10,9	11,2 9,9 /c/
NSZK	1,8	6,1	8,0	5,9	7,6 2,5 /c/
Franciaország B alap N alap	3,2	3,5	5,7 4,1	4,9	5,0 4,8 /c/
Nagy-Britannia	2,3	3,8	3,7	4,3	4,6 5,0
Egyesült Államok		5,0 /b/	2,0	3,6	4,3 1,8 /c/
Q/N					
Japán		12,5 /b/	7,8	13,1	3,5 5,4 /c/
NSZK	8,5	5,4	5,4	5,4	3,2 3,3 /c/
Franciaország A alap N alap	5,1	5,6	5,1 6,1	7,0	3,1 4,9 /c/
Nagy-Britannia	2,4	2,4	2,9	3,2	3,4 /d/ 5,5 /c/
Egyesült Államok		2,1 /b/	4,5	1,0	–0,6 2,6 /c/

/a/ 1951–1955, /b/ 1956–1960, /c/ 1970–1973, /d/ 1970–1974.
Forrás: Lapierre–Donzel, 1980.

De miért következik be a termelékenység csökkenése? Az elemzések, amit itt idézni fogunk, a leghatározottabban különböznek a „a hosszú hullámú innovációk" elméletétől. Valójában nagyon nehéz felismerni a technológiai innováció gyengülését a 60-as évek folyamán. A *contrario* semmi alapvetően új nem alapozta meg a háború utáni növekedést, és a tranzisztorizált informatika már jelentősen kifejlődött a 70-es évek elején. Ellenben a taylori, majd fordi munkaszervezési elvek sikerei, majd bukása nyilvánvaló (Coriat, 1979).

A taylorizmus és a fordizmus fél évszázada után „természetes" volt elvárni azt, hogy egy munkás többet termel, mint az előző évben, és „rejtélyes"-nek tűnik, amikor ez a növekedés lassul. Mégis, amikor Taylor és Ford feltalálták az új munkaszervezési módszereiket, olyan gyakorlattal szakítottak, amely csak némi ugrásszerű fejlődést ért meg a múltban. Módszerük mindenekelőtt fegyelmi módszer volt és a szaktudás kiaknázásának módszere. Ötven év múlva nemigen volt ok arra, hogy ne derítsék ki, ne hámozzák ki, ne rendszerezzék és általánosítsák a „legjobb mozdulatot" (*The one best way*). A munka sze-

mélytelenné válása a munkásszaktudás nagy tartalékainak kiapadásához vezetett. Még léteznek ugyan a termelékenységnek hatalmas tartalékai az emberi találékonyság területén: de nem lehet többé a taylori módszerekkel kiaknázni: az elbutítás, a feladatok felosztásának, a munkafázisok végtelenül ismételt mozdulatra való osztásának módszereivel. Ezenkívül a felosztásnak önmagának is megvannak a maga határai: holt idő a munkafázisok között, összetorlódó javítások a szalag végén stb.

Itt ismét felfedezhetjük az osztályharcot a termelékenység lassításának kezdeténél: a munkáltatók elpazarolták a 20-as években aratott dicsőséges győzelmük zsákmányát. Az üzemvezetőkkel, munkáltatóval, tervezőirodákkal, időmérőkkel, művezetőkkel most szemben áll a betanított munkások személytelen tömege.

Az 1967–1974 közötti évek tehát mindenekelőtt a munkások ellentámadásának évei, amely rárakódik a munkáltatói „szociális technológia" mozdulatlanságára. A betanított munkás ellentámadása a szakmunkás vereségének megtorlása. Ez a részigazság az állításban, mely szerint sokkal inkább a dolgozók sodorták válságba a kapitalizmust, mint a vagyonuk fölötti ellenőrzést újra kezükbe vevő olajhatalmak.

Meg kell értenünk a módját annak, ahogyan a fordizmus – melyet mindent összevetve jelentéktelen, de végül is felhalmozódó fejlődések aknáztak alá – e lappangó válsága nyilvánvaló recessziókká fajulhatott. Ehhez figyelembe kell vennünk a nemzetközi dimenziót és a kormányok, valamint a munkáltatók reakcióit.

2. *Az Amerikai Egyesült Államok hegemóniájának eróziójától az első olajválságig*

1967-től egy minőségi átalakulás radikálisan megváltoztatja a nemzetközi helyzetet: Japán és Európa termelékenysége (különösen az NSZK-é és Franciaországé) olyannyira megközelítette az amerikai szintet (2. grafikon), hogy a termékegységre eső bérköltség különbségei az érvényben levő dollárárfolyamon kedvezőtlenekké válnak az Egyesült Államok versenyképességére. Ez az utolérés egyszerre következik a multinacionális vállalatok növekedéséből Európában és a fordista módszerek általánossá válásából Európában és Japánban: a beruházási ráta ezekben az országokban valójában messze meghaladja az Egyesült Államok rátáját.

Ettől kezdve az Egyesült Államok kereskedelmi mérlege deficites lesz. Az eurodollártömegeket már nem fedezi a Fort Knox aranykészlete. E dollárokat tehát már nem lehet úgy tekinteni, mint egy „pénz–áru" (az arany) képviselőjét, sem pedig úgy, mint nemzetközi szinten vitathatatlan értékesülési folyamatban lévő értékek képviselőjét (mivel az amerikai termelés egyre kevésbé versenyképes). A dollár tehát felülértékeltnek tűnik.

Ipari termelés

2. ábra

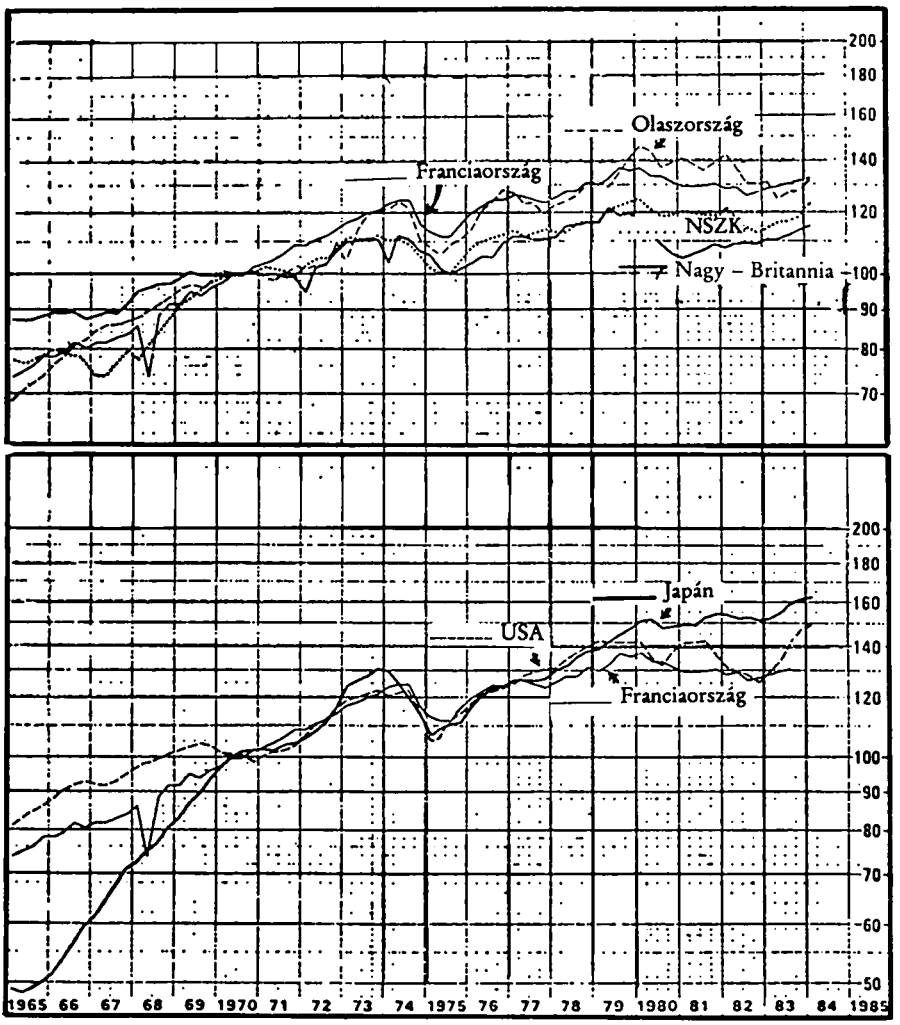

A Statisztikai Hivatal adatai.
Havi adatok negyedévi átlagban számolva.
Bázis: 100=1970

Lassanként[9] megszűnik a dollár abszolút hivatkozási szerepe és a többi pénzhez képest kezd lefelé ingadozni. Az amerikai tőke veszít külföldi befektető képességéből (de multinacionális vállalatainak leányvállalatai most már képesek önmagukat közvetlenül finanszírozni külföldön). Ezzel szemben kirobban a kereskedelmi háború a világgazdaság versenyképességben érezhetően egyenértékű három pólusa között. Az 50–60-as évek differenciált helyzetét a

három pólus együttélése váltja fel, ahol az expanziós és recessziós fázisok egyre közvetlenebbül hatnak egymásra és kölcsönösen erősítik egymást.

Az 1973-as világméretű konjunktúra tehát mindenképpen általános recessziót jósol a következő évre. De főleg a nyersanyagpiacon vált ki rendkívüli feszültséget. Márpedig ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok explicit hegemóniájára mért csapások (Indokínában) nacionalista hullámot szítanak a harmadik világban. Ebben az objektív és szubjektív helyzetben az 1973-as arab–izraeli háború alkalmat ad az olajexportáló országok számára, hogy megszerezzék az olajjáradék rögzítésének ellenőrzését (hordónkénti 11 dollárra emelkedett).

Elméletileg egyszerűen arról van szó, hogy áthelyeződik a nemzetközi többletérték egy minimális részének tulajdona.[10] De egy recessziótól fenyegetett fejlett országban, ahol a fordizmus lappangó válsága a végletekig fokozza a feszültségeket e többletérték elosztása felett, ott a hirtelen elvonás azonnal gyors inflációt szít ezen elosztás újbóli meghatározásáért folytatott harcban. Az inflációs nyomás segítségével a munkáltatók és a kormányok a bérek leszorításával és a hitel beszűkítésével megkísérlik a bérből élők vásárlóerejének csökkentését. Az e téren elért első eredmények 1974 folyamán a nemzetközi kereslet visszaesését váltják ki, mely a készletek katasztrofális méretű csökkentéséhez kapcsolódva a válság első nagy recesszióját idézi elő.

1975-től kezdődően mégis a munkás és szakszervezeti ellenállás mindenütt a világon elsöpri a szigor eme első támadását. Főleg a gondoskodó állam automatikus stabilizálói, melyeket gyakran megerősít a munkanélküliségi biztosítás elhamarkodott kiterjesztése (amit annál is „nagylelkűbben" engedélyeztek, mert az uralkodó osztályok nem hisznek a válság mélységében), megállítják a válságspirált, garantálva a fogyasztás bizonyos stabilitását a munkanélküliség ellenére. A „biztonsági háló" fékezi a recessziót, és 1975-től általános a fellendülés, annál is inkább, mert a hitelre finanszírozott olajjáradék csökkenti a tényleges nemzetközi keresletet. Ez az a különös helyzet, amit most megvizsgálunk.

III. ÁTMENETI HELYZET
1975–1979

A 70-es évek második felét különös ellentmondás jellemzi. Egyrészt elmélyül a fordizmus válsága, másrészt a keynesianizmus igen tiszteletre méltóan túléli a saját bázisát, nemzeti méretekben éppúgy, mint világméretekben. Ez a túlélés a fő szempont, amely sajátos színezetet ad e periódusnak: tehát innen kiindulva kezdjük vizsgálódásainkat.

1. *A válság szociáldemokrata irányítása*

Szociáldemokratának minősíthetjük a válság irányításának első fázisát. Az NSZK-ban, Skandináviában a szociáldemokraták voltak hatalmon, Angliában a munkáspárti Callaghan, az Egyesült Államokban pedig a demokrata Carter, Franciaországban Valéry Giscard d'Estaing és Jacques Chirac állt a fellendülés

élén, anélkül, hogy felismerhetnénk ebben a politikai manőver és a gazdasági meggyőződés részarányát. Általában az uralkodó eszme akkoriban az volt, hogy a keynesianizmus érvényes maradt. Egyszerűen arról volt szó, hogy nemzetközi hitelpénz kölcsönzésétől (mint Svédországban) vagy kibocsátásától (mint az Egyesült Államok) várták, hogy enyhüljön az olajválság és bekövetkezzen a kínálat igazodása a nemzetközi kereslet struktúrájának eltorzulásához az OPEC országok által megrendelt polgári és katonai beruházási javak irányában.

Nemzeti méretekben az olajválság „semlegesítésének" politikáját különösen konzekvensen a Carter adminisztráció hajtotta végre. A fő „hajtóerő" (az OECD ebben az időben érvényben levő terminológiája szerint), a Carter-i Egyesült Államok saját elhatározásán alapuló pénzkibocsátás révén világszerte elfogadott pénzzel táplálta a nemzetközi pénzügyi rendszert, miközben e pénz nemzetközi vásárlóereje egyre kérdésesebbé vált. Az országon belül a termelékenységi nyereség megfigyelhető hiánya ellenére, vagy éppen ennek köszönhetően rengeteg munkalehetőséget sikerült teremteniük (elsősorban a szolgáltatások terén). Nyugat-Európa és elsősorban Japán szállította a hazai beruházási javakat és gépeket nemcsak az Egyesült Államokba, hanem az OPEC országokba, a keleti tömb országaiba és főleg a Dél országaiba, amelyek a maguk részéről a fordista modell egy olyan változatát vették át, melyet a későbbiekben fogunk megvizsgálni.

Természetesen ez az amerikai „monetáris lazaság" a dollár értékének hirtelen csökkenését vonta maga után. Az Egyesült Államok azonban ezzel nem törődött: ez a leértékelődés belső expanzionizmusát szolgálta. Alacsony együtthatója miatt a leértékelődés csak az infláció mérsékelt növekedését vonta maga után. Az amerikai dollár nominális értékvesztése a többi valutához képest tehát az amerikai költségek *reális* leértékelődését eredményezte, helyreállítva ezzel a hosszú felülértékelés következtében veszélybe került versenyképességét. Azaz, figyelembe véve egyrészt az inflációs különbségeket, másrészt a nominális leértékelést, az amerikai áruk átlagtömege, melyet azonos pénzben fejeztek ki folyó árfolyamon, egyre olcsóbb lett a német vagy a francia áruk átlagtömegéhez képest. Így összehasonlítva az azonos árú amerikai árutömeggel 1970-ben, a német árutömeg 90%-kal volt drágább 1980-ban!

2. *Európa viszonylagos bénultsága*

Miközben a dühödt leértékelés és termelékenysége stagnálásának következtében az Egyesült Államok megőrizte a munkalehetőségek növekedését, addig Japán ugyanezt a leértékelési politikát folytatta (a drámai következmények ugyanolyan hiányával a belső inflációra nézve és ugyanolyan okok miatt: az import csekély részesedéséből adódóan). Ám Japán ezt a fegyvert a piac visszaszerzésére használta, és arra, hogy a világot fordista típusú késztermékekkel árassza el (gépkocsi, hifi, optikai készülékek stb.). E két ország így az ipari növekedést illetően – amely +27% és +36% 1975 és 1979 között – elválik a többitől. Ezzel szemben az európai országok, bár jelentős növekedést mutatnak egy válságperiódushoz viszonyítva, de sokkal lassúbbat, mint az Egyesült Államok és Japán (20% és 30% között).

E lassúság okai kétségkívül mélyek, az ipari válságuk súlyosságától, a fordizmus európai változatainak különösen nehéz (a tőkeintenzitás értelmében) és különösen merev (a társadalmi viszonyok tekintetében) jellegéből adódnak. Mivel e felszólalásban a válság „nem-nemzeti" keretei között kívánunk maradni, azért különösen egy fontos akadályt emelünk ki, amely Európában szemben áll a „keynesianizmus + leértékelés" taktikájával. A „szigor + internacionalizáció" fonák mechanizmusáról van szó.

Bár ipari téren egyre jobban integrálódott, valójában Európa továbbra is különálló nemzetekre osztott marad, amelyeknek *egyenként* kell őrködniük a kereskedelmi mérlegük egyensúlya felett. Márpedig termelésük egyre inkább „komplementer" jellegű; kötelezően egymástól kell vásárolniuk termékeiket. Ilyen körülmények között a leértékelés sokat veszít hatékonyságából, mert az „árhatások" kisebb szerepet játszanak. Kereskedelmi mérlegének helyreállításához egy országnak kevesebbet kell importálnia, kevesebbet kell fogyasztania és kevesebbet kell beruháznia. Még a „helyettesítő termékek" területén is az árverseny a közös politika nélküli szabadkereskedelmi zónában, mint amilyen Európa, félelmetes protekcionista formához vezet: protekcionizmust a bérek korlátozásával, „versenyképes stagnálást", „a szigort". Mert a bérköltség, melyet az ország „életszínvonala" határoz meg, új dimenzióban jelenik meg: a nemzetközi versenyképesség meghatározójává válik.

A bérköltség, vagy inkább a termelékenység által korrigált költség, amit *termékegységenkénti bérköltségnek* nevezünk, mindig versenyképességének feltétele volt minden egyes vállalat számára más vállalatokhoz viszonyítva. Ezért a 20-as években Fordnak egyedül nem sikerült véghezvinnie a tettét. Szükség volt a kollektív megállapodásokra, a minimálbérre, ahhoz, hogy az egyes vállalatok lemondjanak arról, hogy az *alacsony bérek segítségével* teremtsenek konkurenciát a többiek számára egyazon országon belül, leszorítva ily módon a nemzeti keresletet. De íme: nincs nemzetközi kollektív szerződés, sőt nincs „európai társadalmi tér" sem.

Így a különböző európai országok egymással szemben „versenyszabályozási" helyzetben vannak, mely előbb vagy utóbb veszélybe sodorja a belső keynesianizmus hatékonyságát. Látni fogjuk, hogy e stagnáló helyzet hogyan válik általánossá a második olajválsággal és a monetáris válsággal. De egyelőre ez a lokális európai helyzet kedvező kontextusnak örvend, mely valódi „világméretű keynesianizmust" teremt, melynek most a leglátványosabb hatását fogjuk megvizsgálni: a periférikus fordizmus kiterjedését.

2. *A periférikus fordizmus*

Már többször felvázoltuk a periférikus fordizmus belső logikáját (Lipietz, 1981, 1983 b és c), mely a 70-es években győzedelmeskedik egy maroknyi „újonnan iparosodott országban": Mexikóban, Brazíliában, Dél-Koreában és Taivanon stb. Lényegében arról van szó, hogy a közvetlen munkafolyamatok szempontjából adaptálják a fordista iparosítási modellt, de csak részlegesen (vagy végső soron egyáltalán nem) fogadják el a bérarány szabályozására vonatkozóan. Ilyen körülmények között a „tényleges" kereslet, a piacok csak

nemzetköziek lehetnek: az újonnan iparosodott országok a gépeket Északról importálják és nekik adják el a késztermékeket.[11] A 70-es években, úgy tűnt e stratégia megvalósításának feltételei csodával határos módon együtt állnak. Leegyszerűsítve a helyzet a következőképpen nézett ki:

– Az OECD országok és elsősorban az Egyesült Államok gyenge termelékenységi többlettel és lassuló beruházással egy mérséklődő, de nem csökkenő fogyasztásra alapozott növekedési pályán haladtak.

– Ezek az országok hitelből fizették importjaikat, és ennek folytán lehetővé vált az amerikai nemzeti hitelpénzen alapuló nemzetközi hitelpénz (az eurodollár) elburjánzása.

– E likviditások, amelyeket a többlettel rendelkező országok (az OPEC és Japán) bankjai adtak kölcsön egyes dél-amerikai országoknak (az újonnan iparosodott országoknak), lehetővé tette számukra a gépek vásárlását hitelre az OECD országoktól.

– Az újonnan iparosodott országok azt remélték, hogy e kölcsönöket késztermékeiknek az OECD és az OPEC országokban való eladásából visszafizethetik, mely két okból volt „lejátszható":

1. ezen „új" országok termelékenységi többlete nagyon gyorsan nőtt (miközben Északon jelentősen lecsökkent), órabérköltségeik pedig 5-ször–10-szer alacsonyabbak voltak;

2. a nemzetközi piac továbbra is expanzionista maradt a „válság szociáldemokrata irányítású"-ból következően.

Ebben az átmenti, ám bizonytalan helyzetben az „újonnan iparosodott országok" évi 10%-os nagyságrendű növekedési ütemet értek el, ami irigylésre méltó egy „nagy válság" közepette! Még gyorsabban nőtt a beruházási javak iránti keresletük, amely Észak felé irányult, és amelyet – a munkalehetőségek megszüntetésére vezetve a régi ipari országokban – versenyképességüknek a folyó fogyasztási javak termelésében realizált növekedése kompenzált.

A történelem furcsa fintora folytán újra létrejön az 50-es évek Egyesült Államok–Európa–Japán helyzetének mintegy utánzata. Az amerikai deficit pénzteremtésével finanszírozott, majd a magánbankok révén az újonnan iparosodott országok felé visszaáramoltatott olajjáradék növekedése bizonyos mértékig egy „*kényszer* Marshall-terv" szerepét tölti be „a harmadik világ felé". Ugyanakkor ki kell emelnünk e magán visszaáramoltatásnak és magának a perifériku fordista modellnek a rendkívüli sérülékenységét. Mivel rendkívüli módon függ a nemzetközi kereslet alakulásától, így csak igen csekély számú dél-amerikai országot érint, destabilizálva belső struktúrájukat. Még az évtized vége előtt összeomlik társadalmi ellentmondásainak súlya alatt Iránban, Nigériában, Törökországban stb.

Később látni fogjuk a „monetarista sokk" pusztító hatásait a perifériku fordizmus országaiban. De csak úgy összegezhetjük ezen időszak alakulását, ha kiemeljük a mély válság érlelődését a továbbélő keynesianizmus leple alatt.

4. *A fordizmus válságának folytatódása és új utak keresése*

Ez az időszak tehát a válság szolíd irányításának időszaka. A termelékenység, a termelés, a fogyasztás még növekedett, a munkanélküliség csak lassan emelkedett. Ám a növekvő fogyasztás fenntartása csökkenő munkaerővel, a lassuló termelékenység a többletérték egyre nagyobb elvonását követelte a gondviselő állam költségeinek fenntartása érdekében. E költséget a vállalatok viselték (mivel nem a bérből élők túlzott megadóztatását választották). Franciaországban a profit részesedése a többletértékben a 60-as évekbeli 30%-ról 25%-ra esett vissza a 70-es években.

A profit részesedésének csökkenéséhez hozzáadódott az állótőke (vagyis a befektetések) költségeinek emelkedése, amely annál inkább nőtt, minél gyorsabban próbálták a munkáltatók és a kormányok az embereket gépekkel, az olajtüzelésű erőműveket nukleáris erőművekkel helyettesíteni. Ha 1972-t 1977-tel hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy a „tőke termelékenysége", főként a tipikusan fordista iparágakban a szó szoros értelmében lesüllyed: Franciaországban 17%-kal kell többet befektetni, hogy ugyanazt a többletértéket megtermeljék!

A gondoskodó államnak és keynesi politikájának köszönhetően a fordizmus túléli önmagát, mély válsága azonban egyre nyilvánvalóbb, és egy abnormálisan alacsony növekedés és egy egyre gyorsabb infláció közötti ellentétben nyilvánul meg: ez a „stagfláció".

De a hitelbe vásárolt folyamatosság látszata mögött megváltoztak a dolgok. A kapitalizmus új utakat, új erőforrásokat keresett a válságból való kijutásra.

A periférikus fordizmus, a közönséges fordista termelés átvitele az alacsony bérű és gyenge szociális védelmet nyújtó országok felé az egyik lehetséges út. De mélyebben, magukon az ipari országokon belül a bérviszony két iránya látszik kirajzolódni, az első regresszív, a második potenciálisan progresszív.

– *Az első a munkaerő újratermelési feltételeinek újratárgyalása.* A növekedésben a termelékenység–közvetlen bér párosítása játszotta a fő szerepet, a gondviselő állam pedig mellékszerepet. Aszerint, ahogyan ez utóbbi szerepe nőtt, egyfajta állandó jövedelmet biztosítva a bérből élőknek és családtagjaiknak, úgy próbáltak a vállalatok megszabadulni a szerződésbe foglalt súlyos kötöttségektől, amely közvetlenül e bérből élőkhöz kapcsolta őket. A bérmunkások „kemény magja" (teljes munkaidőben dolgozók) kezdett megcsappanni, miközben elszaporodott egy státus nélküli világ, az időlegesen, részleges munkaidőben dolgozók stb., akik elsősorban a gondviselő államból és időnként bérből tengették életüket. Igen előnyös megoldás az egyes vállalatok számára, amely azonban a kötelező elvonások terhének növekedésével a népesség és a vállalatok egészére hárult. Ezenkívül e folyamat még inkább felbomlaszotta a fordizmus körül kialakult konszenzust: a „státus" és „szakma" utolsó nyomai tűntek el a fiataloknál, akik az aktív életbe való belépésüktől kezdve „az apró munkák" és a segély váltakozására voltak ítélve.

– *A második, nyilvánvalóan érdekesebb tendencia a termelékenység új erőforrásainak felkutatása volt.* Erőforrások kutatása magán a munkafolyamaton belül az elektronika „technológiai forradalmá"-nak ígéreteiben és ugyanakkor

a taylorizmus elveinek megkérdőjelezésében: a feladatok újjászervezése, a termelők egyéni vagy kollektív érdekeltsége („minőségi körök"-ön keresztül) a hatékonyság kutatásában stb.

Itt nyilvánvalóan túllépünk a „válság kifejtésének" területéről és áttérünk a válságból való kijutás alig vizsgált útjainak világába. Tétován keressük a munka megszervezésének új elvét, amely majd megalapozza a jövő felhalmozási rendszerét. Ettől kezdve nincs szó „utolérésről" vagy egy előre adott modell utánzásáról (amelylyel az Egyesült Államok az 50-es években szolgált). A japán termelékenység látványos, ugrásszerű növekedése, mely megelőzi az Egyesült Államokat üldözőbe vevő két konkurens országot (az NSZK-t és Franciaországot), ettől kezdve nyilvánvaló (2. grafikon). Még nyilvánvalóbb akkor, ha jobban belemegyünk a részletekbe az egyes ágazatok vizsgálatánál (IV. táblázat). A japán kapitalizmus nem „utolérte" az Egyesült Államokat, hanem elhagyta, felfedezve a kétkezi és szellemi termelők találékonyságának termelékenységgé való átalakításának egy másik, postfordista módját.

Ám a jövő e csírái, miként a hajdani taylorizmus, csak kedvező társadalmi és makroökonómiai keretek között fejlődhetnek. Ezt a *contrario* bizonyítja a monetarista sokk.

Az egy főre jutó termelékenységi szint a feldolgozóipari ágazatokban 1980-ban
(100=Egyesült Államok)

IV. táblázat

	Franciaország	NSZK	Nagy-Britannia	Japán
Fémágazatok	62	64	28	122
ezen belül:				
fémkohászat-vaskohászat	70	91	38	137
gépgyártás	71	65	27	117
elektromos és elektronikus felszerelések	50	40	26	135
szállítási felszerelések*	55	55	21	94
Nem fémágazatok	73	70	47	59
ezen belül:				
építőanyag	71	76	38	47
textil	64	69	46	48
fa, papír és egyéb	63	67	42	66
vegyi	78	79	46	101
mezőgazdaság-élelmiszer	76	48	54	43
Feldolgozóipar	69	67	38	90

* A viszonylagos fejlődés gyors ebben az iparágban. Így 1981-ben Japán megelőzte az Egyesült Államokat (relatív szint: 101).
Forrás: CEP II., 1983b.

IV. EGY FELESLEGES KATASZTRÓFA: A MONETARISTA SOKK

Morózus, de nem reménytelen légkörben tör ki tehát a második olajválság 1979-ben, amikor az ipari termelés 1970-hez képest az NSZK-ban és Angliában 30%-kal, az Egyesült Államokban és Franciaországban közel 40%-kal, Japánban pedig 45%-kal emelkedett. Az első válság „hordónkénti 11 dollár"-ját alaposan felszívta a nemzetközi infláció puszta játéka: a cserearányok („olaj az ipari társadalom termékeiért") a koreai háború végének szintjéhez tértek vissza, azaz a fordista növekedés kiindulópontjához. A hordónkénti 34 dollárra való áremelkedés hirtelen felveti az olajjáradék nyugtalanító problémáját. Visszatérés 1974-hez?

Nem, és nem túl egyszerű megérteni, miért. Valójában az egész teljesen másként megy végbe, mintha az uralkodó osztályok többé nem hittek, vagy nem hihettek volna a keynesianizmusban.

1. *Recesszív alkalmazkodás a második olajválsághoz*

A jövő történészei sokáig fognak vitatkozni azokról az összefüggésekről, amelyek a második olajválságtól az 1981-es monetarista sokkhoz vezettek. Felhalmozódtak az objektív kényszerek az első válság óta, csökkentve a keynesianizmus mozgásterét: fenyegető kereskedelmi deficit Franciaországban és Nagy-Britanniában, halmozódó államadósság az Egyesült Államokban, az NSZK-ban és Japánban (Le Dem és Pisani-Ferry, 1984). Ezenkívül a pénzáramlások kereszteződése révén megnőtt a nemzetközi tőkecentralizáció az ipari országok között, ezek az áramlások elsősorban a konkurens vállalatok fúziójára és egymás felvásárlására szolgáltak: amit Madeuf, Michalet és Ominani 1984-ben „felhalmozás nélküli beruházások"-nak nevez. Súlyosbodott tehát e gazdaságok komplementaritása, és beszűkült az autonóm keynesi politika lehetősége: az „európai stagnáló helyzet" kiszélesedett és elmélyült.

De mélyebben talán a nemzetközi elitek, a vállalatvezetők és politikusok, akik a trilaterális bizottságot szervezték, már nem hittek a nemzetközi keynesianizmusban. E rendszer hibái nyilvánvalóak voltak:

– Ha a monopolista szabályozás „biztonsági hálója" megakadályozta Északon a válságot, ugyanakkor a munkaerőnek és a tőke ágazatok közötti allokációjának merevsége gátolta a kibontakozást az új termelési és fogyasztási normák irányába.

– A nemzetközi hitelpénznek, mint minden hitelpénznek az volt az alapja, hogy a felhalmozási rendszer ismét helyreálljon, hogy e pénzt kibocsátó ország (az Egyesült Államok) feltétlenül képes legyen versenyképes árukkal ellentételezni a kibocsátott bankjegyeket, hogy a periférikus fordizmus eladósodott országai megfelelő piacot találjanak Északon adósságaik visszafizetésére.

A 70-es évek vége felé világossá válik, hogy ezek közül egyik sem igaz. A növekedés közepes marad, a termelékenységi többlet továbbra is csökken, az egy főre jutó tőke pedig nő, az amerikai pénz egyre vitatottabb és nemzetközi vásárlóereje megcsappan.

A monetarista vagy egyszerűen kevésbé keynesi koalíciók hatalomra jutása – Angliában a konzervatívok győzelmével, az Egyesült Államokban még Reagan elnökké választása előtt Volkernek a FED élére történő kinevezésével, az NSZK-ban a liberálisok hegemóniájával a balközép koalícióban, Franciaországban a barrizmus széles körű alkalmazásával a baloldal 1978-as vereségét követően –, e tehetetlenségi állapotot tükrözi. A szellemi vákuum puszta ereje folytán ismét felbukkannak a liberalizmus eszméi: a piaci erők egyszerű játéka kiválasztja a jövő eljárásait alkalmazó vállalatokat, eltávolítja a múlt hordalékát, újjáalakítja a magatartások összhangját.

1980-tól kezdve az irányváltás nyilvánvaló: az NSZK és Franciaország az olajválsághoz való depresszív kiigazítást ír elő a bérmunkásai számára, ami 5%-kal csökkenti az ipari termelést. Nagy-Britannia 1979-től egyértelműen a monetarizmust választotta (erre még visszatérünk). A Volker vezette FED is ugyanennek a politikának az alkalmazását kísérli meg, ugyanezekkel az ered-

ményekkel (7%-os visszaesés), amelyet gyorsan eltüntetnek a választások esedékessége előtt. Egyedül csak Japán mutat 10%-os növekedést egy pókerleütéssel, melyet protekcionizmusa és exportáló apparátusának hatékonysága tesz számára lehetővé: hagyja süllyedni a pénzét. De még a japán növekedést is megtöri a harmadik válság: a monetarista sokk.

2. *A monetarista katasztrófa*

Reagan elnökké választásával az Egyesült Államok csatlakozik Nagy-Britanniához a szélsőséges monetarizmus táborában. A gondviselő állam kiadásainak csökkentésével és a fordista felhalmozási rendszeren alapuló értékesülő értékek ál-értékesülésének befagyasztásával (a hitelpénz kibocsátásának csökkentésével) a két kormányzat néhány hónap alatt eltörli saját országában a megelőző öt év növekedését. Ezzel elég bonyolult láncreakciót robbant ki (Aglietta és Brender, 1982; Lipietz, 1983b). Nemcsak arról van szó, hogy a „szigor-internacionalizáció" mechanizmusával késztetik az összes többi országot a válság szociáldemokrata irányításának feladására (beleértve a Mitterrand-i Franciaországot, Lipietz, 1984), hanem – az előidézett világméretű recesszió révén eltüntetve az OPEC nyereségeit – ezzel lecsapolják a nemzetközi hitelpénz teremtését. A hitel ritka és drága: a nemzetközi kereslet gyors csökkenése következtében a perifériikus fordizmus képtelen visszafizetni az adósságait.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy nehéz egyedül az olajválságnak tulajdonítani az „újonnan iparosodott országok" csődjét (főleg a latin-amerikai országokét). Lévén ugyanolyan nagyságrendű mint az első (a cserearányok változása tekintetében), ugyanolyan hatást kellett volna kiváltania. Viszont a „reálkamatláb a fejlődő országok részére" (vagyis az exportjuk – beleértve az OPEC országokét is – árával deflált eurodollár-kamat), amelyet –30%-ra zuhant 1974-ben (az olajár növekedése következtében), 1975 és 1978 között 0% körül ingadozott, csak –10%-ra esett vissza 1979-ben, ám 1981-ben és 1982-ben ismét +20%-ra emelkedik! És ehhez döntően hozzájárul a nemzetközi kereslet csökkenése.

Mégis az „újonnan iparosodott országok" csődjének fenyegető közelsége, melyhez a sorozatos csődök jól érzékelhető megszaporodása kapcsolódott a főbb ipari országokban és különösen az Egyesült Államokban (Lipietz, 1983a), 1982 júliusától kezdi erősen nyugtalanítani az amerikai adminisztrációt, mely lazít a monetáris szigoron. Túl késő: augusztusban Mexikó bejelenti nemzetközi fizetési teljesítésének felfüggesztését, és ezzel jelt ad az általános fizetésképtelenség kirobbanására. A nemzetközi pénzügyi krach kezdetén vagyunk (Berger, 1984). A Reagan adminisztráció ekkor elveti a monetarizmust, elrendeli a világ bankrendszere számára a harmadik világ adóssága általános átütemezésének elfogadását, és a belpolitikában hirtelen a régi keynesianizmushoz csatlakozik, majdnem a Kennedy-féle stílusban. A „Taxcuts" (adócsökkentések) és a katonai kiadások növelése a költségvetés óriási deficitjét idézik elő, melyet a Szövetségi Bank nyitott pénztárai finanszíroznak. Jelentős részben a háztartások fogyasztása (nevezetesen a lakásépítés) által kiváltott konjunktúra egy év alatt (1983-ban) az 1979-es szintre állítja vissza az amerikai ipart. Az ebből eredő jelentős külső deficit megszakítja a recessziót az OECD országok-

ban, a fellendüléssel együtt, amely Japánban az exportból, Németországban a fogyasztásból és a lakásépítésből táplálkozott.

De a hitelkibocsátás továbbra is az amerikai adminisztráció szükségleteire korlátozódik. A fellendülés nem elegendő az OPEC járadékainak helyreállításához. A csődbe jutott új iparosodott országok (kivéve a japán szféra országait) nem fizetik vissza adósságukat, az eurodollár teremtését megsokszorozó mechanizmusok lefékeződnek. Az Egyesült Államokon kívül a dollár ritka és drága marad. A monetarista sokkot még nem lehet felszámolni.

Pozitív hatásai magán az Egyesült Államokon belül is kétségesek maradnak. A kibontakozás nem egy új fejlődési modellen alapul, hanem a 70-es évekhez való visszatérésen. Igaz, az infláció jelentékenyen mérséklődött az import hazai árainak csökkenése és a rövid távú termelékenység nyeresége következtében, amely a kihasználatlan kapacitások reaktivizálásának tudható be. A dollár felülértékelése azonban, amely, mint a 60-as évek végén, az amerikai hatalmon alapul, újabb összeomlást érhet meg, mint 1971-ben. És a hagyományos iparágak visszaesése, mint az autógyártás, ha erős racionalizálást tett is lehetővé, nyilvánvalóan nem jelenti az új technológiákon alapuló új növekedés lehetőségét. Végezetül ezt a kérdést vizsgáljuk, szükségképpen elvont módon.

V. VÉGKÖVETKEZTETÉS HELYETT: KÉT ELFOGADHATÓ KIÚT A VÁLSÁGBÓL

Néhány hónappal a halála előtt a jövőkutató Herman Kahn az 1983-as amerikai fellendülést egy 2000-ig emelkedő új Kondratyev-ciklus beindításával azonosította. Nem tartunk itt. Csak azt tudjuk, hogy a két utolsó „mélypontot" (1975–1982) összekötő görbe csaknem vízszintes, és nem tudjuk, hogy az 1979-et a következő „magas ponttal" (1984?, 1985?) összekötő görbe legalább annyira emelkedő lesz-e, mint az előző (2,5% 1973 és 1979 között: lásd az 1. grafikont).

Egy Kondratyev-ciklus hipotézise azon alapul, hogy az informatikai-elektronikai forradalomban új ágazatok bukkannak fel. Felvetődik az új „világgazdasági centrum" kialakulása a Csendes-óceán körül. Térjünk át a centrum különös topológiájára. Ha itt bontakozik ki az új Kondratyev-ciklus, akkor nem szoríthatja a perifériájára az „Új Angliát", sem pedig a vén Európa néhány igen aktív rágióját. Valóban úgy tűnik, hogy napjainkban „erényes helyzet" köti Japánt és az ázsiai újonnan iparosodott országokat az egyesült államokbeli fellendülés hordozórakétájához. Ugyanakkor mindjárt fel kell hívni a figyelmet e kibontakozás sérülékenységére: hatalmas belső (az Egyesült Államok és Japán) és külső (az Egyesült Államok) adósságon alapulva, csak úgy tartja fenn magát, ha az Egyesült Államoknak felajánlott példa nélküli reálkamatok segítségével felszívja a tőkét a világ többi részéből. Ez a felszívás, mely fékezi a kibontakozást Európában, recesszióban tartja Latin-Amerikát, éhínségbe és halálba taszítja a harmadik világ teljes egészét. Semmilyen globális rend sem bukkant még fel.

Mélyebben el kell gondolkodnunk azon, amit az „elektronikai forradalom" valóban magával hoz. Mert a technológia és a fejlődési modell között egy sor láncszem van, a társadalmi viszonyok. A technológiától a technikai üzembe

helyezésig: a *közvetlen termelési viszonyok* (ki dönt arról, hogyan szerveződjön a munkakollektíva?), a termeléstől a gazdaságig: *az összes társadalmi-gazdasági viszony* (lesz-e elegendő fogyasztó, befektető, hogy mit termeljenek, hogy milyen jellegű teljes foglalkoztatottságot biztosítsanak?) Más szóval, hátravan még egy új felhalmozási rendszer és egy új szabályozási mód, különösen a bérviszonyé (vagy más termelési viszonyoké, miért ne?) feltalálása: Még az is szükséges, hogy e fejlődési modell összhangban legyen az új *nemzetközi helyzettel*. Vizsgáljuk meg röviden e három problémakört.

Mit eredményez az informatika? Nem annyira a felhasznált gépidő másodpercenkénti termelékenységi többletét. Hanem lényegében két dolgot: annak lehetőségét, hogy *teljes munkaidőben* használják egy műhely gépeit, és hogy e műhelyt *rugalmassá* tegyék (Coriat, 1984). A gépek és emberek kettős specializációján alapuló fordista műhely nagyon rosszul használja ki az időt: két művelet közötti várakozások, felhalmozódó közbülső készletek, a munkahelyek kiegyensúlyozottságának lehetetlensége... A műhely automatikus irányítása lehetővé teszi a termelő folyamat folyamatosságának ugrásszerű emelkedését: minden egyes munkadarab akkor érkezik a helyére, amikor kell, és az alapműveletek a legmegfelelőbben kapcsolódnak egymáshoz. Ez az a nagy jövedelmezőségi forrás, melyet az informatika eredményez. A kezdeti befektetés költséges: irányított géppark, központi és perifériikus számítógépek stb. De teljes munkaidőben lehet használni őket.

Ám ez nem minden. Az elektronika főleg a géprendszereket teszi *hajlékonyná*. Az automatika elve régóta belépett az üzemben, az emberek régóta gyártottak saját mozdulataikat utánzó gépeket, mint a gépkocsigyártó transzferláncok, vagy a présműhelyek. De ezek a hatalmas berendezések csak egy mozdulatsorozatot voltak képesek csinálni, és mind ugyanazt a terméket gyártották. A robot gyors újra programozással képes adaptálódni, szerszámot cserélni, egyik feladatról áttérni egy másikra. A robotizált műhely tehát képes alkalmazkodni a hullámzó kereslethez, kis szériákról kis szériákra ugrálva.

Első elágazás: két fejlődési irány nyílik meg a munkafolyamat postfordista újjászervezése előtt. A termelőfolyamat irányításának automatizálása arra ösztönzi, hogy még tovább növelje a távolságot a folyamat elméleti elképzelése és a kollektív munkás végrehajtó mozdulatai között. Az operátorok ekkor egyszerű hús-vér statisztikákká válnak az automatizált folyamatban. Ez az az út amelyen többségében az Egyesült Államok és néhány európai üzem halad. Viszont az automatizáció előidézheti a munkáskollektíva részleges átképzését, lévén, hogy idejében mobilizálják az operátorok gyakorlati tudását magán az automatizálás folyamatán belül éppúgy, mint a berendezések állandó szabályozásában. Úgy látszik, többségében ezt az utat követi Japán és egyes európai üzemek. Ez az elágazás hatalmas társadalmi csata színhelye, melynek tétje egy új társadalmi kompromisszum megtárgyalása a dolgozók részvétele és a termelékenység új nyereségeinek újraelosztása között.

Mert – és ez a második elágazás – tudni kell még, hogy kit és mit szolgál a termelékenységi többlet. A postfordista modell első variánsa még több állótőkét fog mozgósítani, mint az öregedő fordizmus. A termelékenységi többleteket a profitra fogják tartalékolni, és nem bővül a végső kereslet. Maga az infor-

matizált folyamat „rugalmassága" kis szériás termékek sorozatával lehetővé teszi a tömeges befektetések jövedelmezőségét, amely egy jómódú vevőkör ingata és szegmentált fogyasztására szolgál. Ám e termelékenységi nyereségek a tömegfogyasztás kiszélesítése nélkül a munkanélküliség növekedését és a társadalom három részre osztásának veszélyét vonják maguk után: az elektronikai forradalom új bóvliait élvező uralkodó osztályét, az állandóan foglalkoztatottak szűk, de stabil magját és az egyre bizonytalanabb helyzetű dolgozók növekvő tömegét, akik erősen meggyengült szociális védelmet élveznek és a konjunkturális fellendülés idején ideiglenesen tercier állásokhoz jutnak. Még egyszer, ilyennek tűnik az az út, amit jelenleg az Egyesült Államok követ. A másik út a termelékenységi többlet tárgyalásos újraelosztása, a tömegeknek az új fogyasztási javakhoz való hozzájutásával, amely *időt* követel *a fogyasztáshoz:* optikai és akusztikai kulturális készülékeket, házi számítógépeket stb. E kevéssé költséges javak (a gépkocsihoz viszonyítva) a termelékenységi többlet elosztását a munkaidő nagyfokú csökkentésének irányába terelik.

Természetesen a munkán kívüli tevékenység tömeges kiterjesztésén alapuló fejlődési modell (szabad idő, alkotás, intellektuális gazdagodás) azzal a veszéllyel jár, hogy kevéssé versenyképes (az óránkénti bérköltség értelmében) a termelékenységi többlet újraelosztása nélküli munkaintenzitás növelésén alapuló modellhez képest. Tehát ismét két út nyílik. Vagy a vég nélküli harc a hegemóniáért, vagy legalábbis a kereskedelmi egyensúlyért „versenyképes stagnálás"-sal: és a világ egy új, hosszú periódusba lép, melyet rövid ciklusok tagolnak („stop and go") a hegemón hatalom, „expanziója" és „megtisztítása" váltakozó ritmusában. Állandó kereskedelmi háború, amely a világgazdaság konfliktusos felbomlásához vezethet. Vagy nemzetközi intézményi formák kerülnek bevezetésre, melyek lehetővé teszik a részt vevő felek számára legjobb esetben a második modell egyik variánsának együttes elfogadását (munkaidő és nemzetközi bérnormák), vagy legrosszabb esetben a nemzetek (vagy nemzetközösségek) résztvevőinek lekapcsolását, akik egy ilyen fejlődési modellt fogadnának el, azoktól, akik egy termelékenyebb és konkurensebb modellt alkalmaznak (társadalmi kritériumokon alapuló protekcionizmus, a kereskedelmi mérlegek közvetlen ellenőrzése a kereskedelmi áramlások kvótái révén).

Konkrétabban fogalmazva, a harmadik világ adósságproblémájának rendezése határozott figyelmeztetésekkel szolgál. Gyarkorlatilag az 1982-es válságot egy átlagosan 3 éves moratóriummal szabályozták, a Nemzetközi Valutaalap ezen túlmenően előírta az új iparosodott országok felhalmozási rendszerének „kiigazítását" a több export irányába, vagyis a valóságban egy olyan „szigort", amely az új középosztályokat a szegénység felé, a munkásokat a nyomorba, a kisemmizetteket a halálba taszítja. Nemzetközi kapcsolatok szintjén itt az első változat illusztrálásáról van szó, amely így igen közelinek tűnik ahhoz, amit Jack London a *Vaspata* c. munkájában megjósolt. Az örökké tartó adósság eszköz, hogy az iparosodott harmadik világot nyomorúságos műhely állapotában tartsák, melyet a banálissá vált fordista és közbülső javak termelésével bíztak meg, míg a fejlett országok egy kisebb része eljut „a postindusztriális civilizációba".

A másik alternatíva a harmadik világ adósságainak tényleges eltörlését foglal-

ja magában, akár veszteségek vagy nyereségek keletkezésével (mint az orosz és német adósságok a két világháború között), akár úgy, hogy a kölcsönadott összeg megszilárduljon, tartósan befagyasszák, mint a részvényesét. A nemzetközi pénz elosztása, vagy ingyenes kibocsátása akkor lehetővé tenné a periférikus fordizmus országainak fellendülését egy önállóbb út felé egy önmagát jobban központba állító felhalmozási rendszerben.

Anélkül, hogy szólnánk a válságból való nem kapitalista (vagy apokaliptikus) kiútról, minden feltett kérdésre két válasz lehetséges a válságból való kapitalista kiútra: egy új típusú represszív út, és egy új típusú szociáldemokrata út. Kell-e emlékeztetnünk arra, hogy a 30-as években maga a nácizmus és a New Deal is két kiutat biztosított a válságból? És, hogy sztrájkokra, lázadásokra, egy háborúra és óriási változásokra volt szükség a földön ahhoz, hogy a második út egy változata érvényesüljön.

Szénási Éva fordítása

Jegyzetek

[1] Az Egyesült Államokról lásd Aglietta alapvető munkáját (1978), Franciaországra vonatkozóan pedig egy 1977-ben induló közös kutatás alapján Boyer, Mistral (1978) és Lipietz (1979, 1983a és 1984a) munkáit.

[2] Főleg a CEPREMAP-ban Boyer, Lipietz és Mistral vezetésével, valamint a Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations internationales-ban Aglietta, Brender és Oudiz irányításával folyó munkáról van szó [lásd például a CEP II (1983a és b)].

[3] E folyamat egyes marxistákat – mint Paul Saveezy vagy Ernest Mandel –, arra vezetett, hogy a kapitalizmus (kontratyevi „hosszú ciklusok"-kal azonosított) expanziós fázisait a technikai innovációs köteg megjelenésével magyarázzák. Önmagukban a hosszú ciklusok azonosításának bizonytalanságán túlmenően, ezt az értelmezést bírálják a szabályozási iskola képviselői, akik a saját ellentmondásainak hatása alatt felbomló felhalmozási rendszer egymásutániságát kívánják meghatározni. Ebben a perspektívában a „technika" maga is társadalmi viszony, mely gazdasági hatásait csak a szabályozási formák összessége által meghatározott keretek között fejti ki. Mégis, a két megközelítés között jelentős konvergencia fedezhető fel Perez-nek (1983) a „technológiai paradigma" koncepciójában és nagy a hasonlóság Bowles, Gordon és Weiskopf (1983) „social structure of accumulation" felfogásával.

[4] Túl bonyolult lenne itt kimutatni, hogyan támogatott mégis a monopolista szabályozás egy intenzív tőkés felhalmozást. Lásd Lipietz, 1983a.

[5] E felszólalásban egyáltalán nem foglalkozunk az ún. „szocialista" centralizált gazdaságú országokkal, ahol teljesen eltérő felhalmozási rendszer és főleg szabályozási mód valósult meg (lásd mégis Leborgne és Lipietz, 1983, Chavance 1984).

[6] Európát itt egységes tömbként kezeljük, de valójában a „komplementaritás" helyzete is felismerhető az Európai Gazdasági Közösségben részt vevő államok között. Leegyszerűsítve, az NSZK Franciaországot és Olaszországot felszereléssel ellátó műhelye, amely cserébe fogyasztási javakat ad el neki, a kiigazítás „az árak" (a paritás megváltozásának köszönhetően) és „a volumenek révén" (a mérsékelt „elhidegülés tervei"-nek köszönhetően) megy végbe.

[7] E problémára vonatkozó módszertani megjegyzésről (mely magába foglalja egy „gazdasági világ" rendszerezett képének gondos kidolgozását) lásd Lipietz, 1983c.

[8] Lásd elsősorban a CEP II munkáit az Economie Prospectives Internationales folyóirat 1983 13–14. számában. E munkák többek között számításba veszik a termelékenységi többlet elosztásának különböző feltételeit, egyrészt a gyári (és internacionalizált), másrészt a tercier (és védett) szektor között. Lásd még a Gazdasági Kutatás Európai Szövetségének jelentését, 1984.

[9] 1968-ban az aranyalap megszűnése kényszerárfolyamú pénzzé tette a dollárt. 1971. augusztus 11-én végleg eltörölték az aranyra való beváltását és paritása más pénzekhez viszonyítva 1973 márciusától kezdve teljesen ingadozóvá vált. Ezt a folyamatot 1976-ban a jamaikai szerződések teszik hivatalossá.

[10] Emlékeztetünk arra, hogy a „klasszikus" gazdasági gondolkodásban a földjáradék emelkedése két aspektust mutat:
– Ricardo szerint a tőkés profit elvonásából származik. De látni fogjuk, hogy az olajból származó járadék ismét befektetéssé válik.
– Malthus szerint ez fokozza a „luxus" iránti tényleges keresletet. És valóban ez történik, a harci repülőgpek helyettesítik a hintókat.
Az olajválságot tehát nem tekinthetjük a válság autonóm okának, ráadásul képes volt feltárni a lappangó ellentmondásokat.

[11] Valójában továbbra is nekik adják el a nyersanyagokat (amikor tudják). Ezenkívül egyes szocialista országok, mint a Gierek-féle Lengyelország, ugyanebbe a sémába illeszkedik be (ugyanezekkel a következményekkel).

Irodalom

AGLIETTA M., 1976: Régulation et crises du capitalisme, Calmann-Lévy, Paris.

AGLIETTA M., BRENDES A., 1982: La Configuration mondiale des années quatre-vingt: les risques d'une déflation généralisée, C. E. P. I. I., miméo.

AGLIETTA M., BRENDER A., 1984: Les Métamorphoses de la société salariale, Calmann-Lévy, Paris.

ARRIGHI G., 1982: Une crise d'hégémonie in var. auct., la Crise, quelle crise?, F. Maspéreo, Paris.

BERTRAND H., 1978: La croissance francaise analysée en sections productives, Statistiques et Etudes financiéres, Série Orange, n° 35, Paris.

BERGER O., 1984: Le systéme bancaire international: au bord de la faillite et au coeur de la crise, Critique de l'économie politique, n° 26/27, janvier.

BOYER R., 1979: Déterminants et évolution probable de la productivité et de l'emploi: un essai de synthése de travaux récents, DEPREMAP, n° 7922.

BOYER R., 1982: Origine, originalité et enjeux de la crise actuelle en France: une comparaison avec les années trente, in la Crise économique et sa gestion, Boréal Express, Montréal.

BOYER R., PETIT P., 1984: Politique industrielle et impact sur l'emploi: les pays européens face á la contrainte extériure, Revue d'Economie industrielle, n° 27, janv-fév.

BOWLES S., GORDON C., EISSKOPF T., 1983: The social structure of accumulation and the profitability of the post-war US economy, Miméo.

BRUNHOFF S. (DE), 1976: Etat et capital, F. Maspéro, Paris.

C. E. P. I. I., 1983a: Economie mondiale: la montée des tensions, Economica, Paris.

C. E. P. I. I., 1983b: Dualité, change et contraintes extérieures dans cinq économies dominantes, Economie Prospective internacionale, n° 13–14.
CHAVANCE B., 1984: Les formes actuelles de crise dans les économies de type soviétique, Critique de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
CORIAT B., 1979: L'Atelier et le chronométre, Paris, Bourgois.
CORIAT B., 1984: Crise et électronisation de la production: robotisation d'atelier et modéle fordien d'accumulation de capital, Critiques de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
F. E. R. E., 1984: Les Transformations du rapport salarial en Europe 1973–1984, Paris, Miméo.
LEBORGNE D., LIPIETZ A., 1983: Est, Quest: deux mondes de régulation du capitalisme, Reflets et perspectives de la vie économique, n° 4, Bruxelles.
LE DEM J., PISANI-FERRY J., 1984: Crise et politiques économiques dans les grandes économies industrielles: permanence et changement, Critiques de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
LIPIETZ A., 1979: Crise et inflation: pourquoi? F. Maspéro, Paris.
LIPIETZ A., 1981: Vers une mondialisation du fordisme? – le Monde diplomatique, octobre.
LIPIETZ A., 1982: Derriére la crise: la tendance a la baisse du taux de profit, Revue économique, n° 2, mars.
LIPIETZ A., 1983a: Le Monde enchanté. De la valeur a l'envol inflationniste, F. Maspéro La Découverte, Paris.
LIPIETZ A., 1983b: Le fordisme périphérique étranglé par le monétarisme central, Amérique latine, n° 16, décembre.
LIPIETZ A., 1983c: L'impérialisme ou la Béte de l'apocalypseles, Temps modernes, octobre, n° 447.
MADEUF B., MICHALET C. A., OMINAMI C., 1984: D'une crise internationale á une crise mondiale, Critiques de l'économie politique, n° 26/27, janvier.
MISTRAL J., 1977: Compétitivité et formation du capital en longue période, Econimie et statistique, 1977.
PEREZ C., 1983: Structural changes and assimilation of new technologies in the economic and social systems, Futures, october.

Rezime

Prerastanje opšte krize fordizma u krizu svetskih razmera: 1967–1984

Članak jednog od najznačajnijih predstavnika francuske škole regulisanja, Alena Lipieca, raspravlja o „velikoj krizi" u sedamdesetim i osamdesetim godinama. U prvom delu članka se određuje režim akumulacije, kao socijalna praksa alokacije između norme proizvodnje i norme razmene i potrošnje. Način regulisanja je skup institucionalnih formi, implicitnih i eksplicitnih normi, koje shodno stanju društvenih odnosa osiguraju sklad ponašanja u okviru datog režima akumulacije. Kriza u sedamdesetim godinama se analizira kao iscrpljivanje kreativnih potencijala fordizma, odnosno kao iscrpljivanje određenih poluga fordizma (određeni vid državne intervencije, garantovana minimalna najamnina, mala inflaciona stopa itd.). Istovremeno kriza se posmatra kao proces socijalne kreacije, kao proces u kojem su društveni akteri prinuđeni da alternativu koja se svom jačinom našla na površini rešavaju na nov način. Iz krize fordizma se tako rađaju novi društveni oblici koji se mogu okarakterisati jednom rečju: postfordizam.

Summary

Extension of the General Crisis of Fordism all over the World: 1967–1984

The work of one of the most important representatives of the French regulation school, Alain Lipietz discusses the „great crisis" in the seventies and eighties. In the first part of the work the accumulation regime as a social practice of allocation between production norms and exchange and consumption norms is determined. The way of regulation is a complex of institutional forms, implicit and explicit norms which ensure the harmonious behaviour within a given accumulation regime in accordance with the state of social conditions. The crisis in the seventies is analyzed as the exhaustion of creative potentials of fordism i. e. as the exhaustion of certain levers of fordism (certain form of state intervention, guaranteed minimal wages, low inflation rate, etc.). Simultaneously, the crisis is treated as the process of social creation, the process in which the social actors are compelled to find a new way to solve the alternative, rising to the surface with all its might. In this way new social forms arise from the crisis of fordism which can be characterized with the word: postfordism.